

Гюстав Флобер

Пані Боварі

Харків
«ФОЛІО»
2024

МАРІ-АНТУАНУ-ЖЮЛЮ СЕНАРУ,
*членові паризької колегії адвокатів,
колишньому голові Національних зборів,
колишньому міністрові внутрішніх справ*

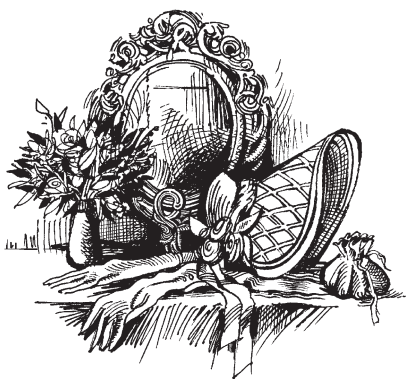
Дорогий і славетний друже!

Дозвольте мені поставити ваше ім'я на початку цієї книги, у присвяті, бо ж не кому іншому, як вам, завдячую я в першу чергу її опублікування. Ставши предметом вашого блискучого захисту, мій твір для мене самого набув якоїсь нової, особливої ваги. Прийміть же тут данину моєї вдячності; яка б велика вона не була, їй ніколи не зрівнятися з вашим красномовством і вашою відданою дружбою.

Гюстав Флобер

Париж, 12 квітня 1857 р.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Ми сиділи за уроками, коли ввійшов директор, а за ним *новачок*, одягнений не по формі, та служник, що ніс велику парту. Хто був задрімав, враз прокинувся, і всі схопилися на ноги, ніби щойно відірвавшись від занять.

Директор зробив нам знак сідати і, звертаючись до вихователя, сказав півголосом:

— Ось вам новий учень, пане Роже. Він вступає до п'ятого класу, але, якщо виправдає себе добрим навчанням і поведінкою, перейде до *старшого*, де йому належить бути за віком.

Новачка посадили в кутку під дверима, і роздивитися його було не так просто. Це був сільський хлопчина років п'ятнадцяти і на зріст вищий од нас усіх. Волосся в нього було підстрижене в кружок, як у сільського паламарчука, сам він мав вигляд якийсь серйозний і водночас дуже збентежений. Зелена сукняна куртка з чорними гудзиками була тіснувата йому під пахвами, хоч хлопець і не був плечистий. З закарвашів висувалися червоні руки, незвиклі до рукавичок. Штани жовтуватого кольору були високо підсмикнуті на підтяжках, і з-під них виглядали сині панчохи. На ногах були підбиті гвіздками, погано вичищені грубі черевики.

Почали питати уроки. Новачок слухав усі відповіді з напруженою увагою, неначе проповідь у церкві, не наважуючись навіть спертись на лікоть чи закинути ногу на ногу. Коли о другій годині прозеленчав дзвоник, вихователь мусив нагадати йому стати з нами в пари.

У нас було заведено, заходячи до класу, кидати кашкет на підлогу, щоб рукам було вільніше, причому найбільш «класним» вважалося пошпурити кашкета ще з порога попід лавами аж до стіни, збиваючи густу пилюку.

Чи новачок не помітив цієї процедури, чи не посмів проробити її, — досить, що молитва вже давно скінчилася, а він усе ще тримав свого кашкета на колінах. Це був головний убір мішаного стилю, що поєднував у собі ознаки гренадерської шапки, уланського ківера, фетрового капелюха, хутряного картуза і нічного ковпака, — словом, одна з тих неоковирних речей, німа потворність яких не менш промовиста, ніж обличчя ідіота. Овальної форми, випнутий на китовому вусі кашкет починався обідком із трьох ковбаскуватих валиків; далі йшла червона околичка, поцяцькована оксамитовими та смушковими ромбиками, над нею — мішкуватий верх, увінчаний картонним многокутником з хитромудрим стрічковим гаптуванням; на довгому тонькому шнурочку теліпалася сухозлотна китиця. Кашкет був новенький, козилок аж вилискував.

— Встаньте, — сказав учитель.

Хлопець устав, кашкет упав додолю. Весь клас засміявся.

Він нахилився й підняв кашкета; сусід підштовхнув його ліктем, він упустив кашкета й підняв його ще раз.

— Та годі вам возитися з тією каскою, — сказав учитель; з нього був неабиякий дотепник.

Учні вибухнули дружним реготом. Бідний хлопець зовсім розгубився — він уже не знав, чи йому тримати кашкета в руці, чи кинути додолю, чи одягти на голову. Нарешті він сів і поклав його собі на коліна.

— Встаньте, — повторив учитель, — і скажіть мені ваше прізвище.

Новачок, затаючись, промимрив щось невиразне.

— Не чую!

Знову почулося те саме невиразне бубоніння, заглушене гигиканням учнів.

— Голосніше! — гукнув учитель. — Голосніше!

Тоді новачок, набравшись духу, роззявив рота аж до вух і загорлав одчайдушно, мов кличучи когось здалеку:

— Шарбоварі!

У класі зчинився неймовірний гамір, що наростав ляскучим *crescendo*¹ (ми гикали, тюкали, тупали, верещали: «Шарбоварі, Шарбоварі»), потім він потроху розпався на окремі голоси і довго не міг ушухнути, схоплюючись раптом то в одному, то в другому ряді або пирскаючи тут і там стримуваним смішком, наче не до кінця загаслий фейерверк.

Та ось під градом штрафних завдань порядок у класі потроху встановився, і вчитель розібрав, нарешті, слова: «Шарль Боварі», примусивши новачка продиктувати собі ім'я та прізвище, проказати по складах і перечитати цілком, а потім звелів бідоласі сісти на «ослячу лаву» під самою кафедрою. Хлопець хотів був іти, але тут же нерішуче зам'явся на місці.

— Чого вам? — спитав учитель.

— Та каш... — боязко почав новачок, розгублено розглядаючись навколо себе.

— П'ятсот рядків усьому класу!

Цей лютий викрик, подібно до Юпітерового «*Quos ego*»², угамував новий вибух.

— Та заспокойтеся ви кінець кінцем! — додав обурений учитель і, вийнявши з-під шапочки хустку, витер спітніле обличчя. — А ви, новенький, провідмінійте мені двадцять разів письмово *ridiculus sum*³. — І вже лагідніше сказав: — Кашкет ваш ніде не дінеться, знайдеться потім.

Нарешті все втихомирилось. Голови посхилялися над зошитами, а новачок просидів цілі дві години у зразковій

¹ Музичний термін, який означає поступове посилення звучання (*im.*).

² Ось я вас (*латин.*).

³ Я смішний (*латин.*).

позі, хоч не раз йому в обличчя летіли галки з жованого паперу, спритно кинуті з кінчика пера. Він тільки втирався рукою і весь час сидів непорушно, не підіймаючи очей.

Увечері, коли ми робили уроки, він вийняв із парти наукавники, розібрав свої речі, ретельно розлінив собі папір. Працював він сумлінно, шукаючи в словнику кожне незнайоме слово. Якщо його й не перевели до нижчого класу, то тільки завдяки його постійній старанності: граматичні правила він знав непогано, але зі стилем явно не давав собі ради. Початки латині він вивчив у сільського священика, бо батькам жаль було грошей віддати його раніше до колежу.

Батько його, Шарль-Дені-Бартоломе Боварі, служив колись військовим фельдшером, але десь близько 1812 року прошпетився у призовних справах і змушений був залишити службу. Тоді він скористався своєю вродою, щоб підчепити з льоту посаг у шістдесят тисяч франків, який давав за своєю дочкою торговець головними уборами. Дівчина була без пам'яті від його фігури. Красень і говорун, він хвацько дзенькав острогами, носив пишні вуса й бакенбарди, хизувався дорогими персями, одягався в яскраві кольори, завжди маючи вигляд бравого вояки і манери розв'язного комівояжера. Одружившись, пан Боварі жив два чи три роки на жінчині кошти, добре обідав, пізно вставав, курил з довгих порцелянових люльок, бував щовечора як не в театрах, то в кав'ярнях. Потім тесть помер, лишивши їм у спадок якусь мізерію. Боварі обурився, пустився сам у *фабричне виробництво*, мало не вилетів у трубу й виїхав на село, де сподівався показати себе. Але і в землеробстві він тямив не більше, як у виготовленні ситцю, — коней одривав од польових робіт, бо любив кататися верхи, сам пив свій сидр пляшками замість продавати його бочками, сам поїдав кращу птицю із свого двора, а смальцем, що йому давали свині, шмарував собі мисливські чоботи. Похазяйнувавши так деякий час, він махнув рукою на свою господарську діяльність.

І ось за двісті франків річної платні він найняв собі в одному селі, на межі Ко й Пікардії, якусь чи то ферму, чи

то садибу і, мавши сорок п'ять літ од роду, окопався в ній, досадуючи на свої невдачі, кленучи свою долю, заздрячи всім на світі. Він казав, що розчарувався в людях і вирішив дожити віку в спокої.

Жінка його колись душі в ньому не чула. Вона любила його якоюсь рабською любов'ю, і це ще більше відштовхувало його від неї. Замолоду весела, жвава й привітна, під старість вона стала дражливою, плаксивою, нервовою, — так вино, видихаючись, береться оцтом. Скільки вона перестраждала, без скарг, без докорів, бачивши, як чоловік бігає за сільськими дівками, як він приходив вечорами додому із якихось вертепів, гидко сопучи з переїду і з перепоею. Але потім у ній заговорила гордість. Вона вже не плакала, гнітила лють на серці, замкнулася в німому стоїцизмі, який не зраджував їй до самої смерті. Завжди вона кудись бігала, про щось клопоталась. Ходила до адвокатів, до голови суду, не забувала термінів сплати по векселях, домагалася відстрочки; дома так само не гуляла — шила, прала, прасувала, давала лад робітникам, платила по рахунках... А їй чоловік тим часом і гадки не мав, — сидів собі коло коминка, пихкаючи люльку та знай циркуючи в попіл, а коли їй прокидався з своєї буркотливої напівдрімоти, то лише для того, щоб уразити жінку якимсь прикрим словом.

Коли в неї знайшовся хлопчик, його довелося віддати мамці. А як малюка забрали знов додому, його стали пестити, мов якого королевича. Мати напихала його солодощами, батько дозволяв йому бігати босоніж і з глибокодуним виглядом філософа говорив навіть, що хлопець міг би ходити й зовсім голий, як то бачимо у звірів. Всупереч материним турботам, батько висував свій ідеал мужнього дитинства, згідно з яким він гадав виховувати сина. Йому хотілося, щоб хлопець виростав загартований по-спартанському. Тому він клав його спати в нетопленій кімнаті, привчав хлистати ром і глузувати з релігійних процесій. Проте сумирний від природи хлопчик погано засвоював батьківську науку. Мати завжди тягала його за собою, вирізувала йому малюнки, розповідала казки, виливаючи

перед ним у нескінченних монологів свої журливі веселощі, свої лепетливі пестоші. Самотня в житті, вона перенесла на сінка всі свої знебулі, розвіяні амбітні мрії. В думці вона вже бачила його дорослим, гарним, розумним, на службі в міністерстві шляхів або в суді, на якійсь високій посаді. Вона навчила його читати і навіть співати кілька романсів під акомпанемент старенького фортепіано. Проте пан Боварі мало дбав про науку і говорив, що *все це ні до чого*. Звідки вони дістануть грошей, щоб віддати хлопця в казенну школу, купити йому посаду або пристроїти до торгівлі? Зрештою, *не будь плохий, то й так виб'єшся в люди*. Жінка тільки губи кусала, а синок тинявся десь по селу.

Він бігав за орачами в поле, ганяв грудками граків, рвав понад ровами шовковицю, пас із хворостиною індиків, ворухив сіно, лазив по лісах, в дощову годину грав у класи на церковній паперті, а по великих святах просився в паламаря подзвонити трохи в дзвони — повисав усім тілом на товстій віршовці і шугав із нею вгору.

Отак він і виріс, як молодий дубок. Сильний, здоровий, кров з молоком.

Коли хлопцеві сповнилось дванадцять років, мати домоглася, щоб його почали вчити. За цю справу взявся кюре. Але заняття були такі короткі й нерегулярні, що пуття з них виходило мало. Вони відбувалися прихапцем, здебільшого на ходу, в ризниці, коли випадала вільна часина між хрестинами та похороном. Бувало, що кюре посилав за учнем після вечерні, якщо йому нікуди не треба було йти. Він заводив хлопця до себе в кімнату, обидва сідали до столу. Навколо свічки літала мошва й міль; було жарко, хлопець починав клювати носом, а незабаром задавав хрпака вже й добродушний учитель, роззявивши рота і згорнувши руки на животі. Часом священик, вертаючись із требами від якогось хворого, ловив пустуна Шарля серед поля, вичитував йому добре і, щоб не втратити нагоди, загадував йому провідміняти яке-небудь латинське дієслово тут же, під деревом у холодочку. Урок тривав недовго — або дощ піде, або знайомий чоловік нагодиться. Зрештою,

наставник був завжди задоволений з свого учня і навіть говорив, що в цього *юнака* непогана пам'ять.

Такої освіти було Шарлю замало. Мати поставила питання руба. Батько не заперечував — чи йому совісно стало, чи просто набридло сперечатися. Вирішили тільки почекати ще рік — нехай хлопець сходить до першого причастя.

Минув той рік, минуло півроку, і Шарля таки віддали до руанського колежу. Батько сам одвіз його до міста наприкінці жовтня, на святого Ромена, коли там починався ярмарок.

Зараз ніхто з нас не міг би пригадати чогось особливого про Шарля Боварі. Це був хлопець як хлопець, поміркованої вдачі: на перервах він грався, в належний час робив уроки, на класних заняттях уважно слухав, у дортуарі добре спав, у їдальні їв з апетитом. У вільний час він ходив до купця-залізняка на вулиці Гантері. Той брав його з інтернату раз на місяць, у неділю, коли крамниця була вже зачинена, і посилав гуляти в порт, подивитися на кораблі, а рівно о сьомій годині вечора приводив його назад до колежу якраз на вечерю. Щочетверга Шарль писав увечері довгого листа додому, до матері, писав червоним чорнилом і запечатував трьома облатками; потім брався повторяти по конспекту історію або читав обшарпаний том «Анахарсіса», що валявся в кімнаті для занять. Під час прогулянок він розмовляв із служником, що був, як і він, із села.

Завдяки своїй старанності він завжди був у числі середніх учнів, а одного разу навіть вийшов на перше місце з природознавства. Але в кінці третього року навчання батьки забрали його з колежу, щоб він студіював медицину; вони були певні, що на бакалавра Шарль підготується самотужки.

Мати напирала йому квартиру — невеличку кімнату на п'ятому поверсі — у знайомого фарбаря на вулиці О де Робек. Вона домовилась із хазяїном про харчування, придбала синові меблі — стіл і два стільці, привезла з села старе ліжко з вишневого дерева, купила чавунну грубку з

запасом дров, щоб бідна дитина не мерзла. І через тиждень поїхала додому, суворо наказавши синові поводитися як слід, шануватися, — адже він тепер порядкуватиме сам собою.

Познайомившись із програмою занять, Шарль довго ходив, як очманілий: курс анатомії, курс патології, курс фізіології, курс фармацевтики, курс хімії, і ботаніки, і клініки, і терапевтики, не кажучи вже про гігієну, і енциклопедію медичних наук. Всі ці незрозумілі «логії» та «евтики» здавались йому ніби дверима до якогось храму, оповитого таємничим мороком.

Він не тямив нічогісінько, хоч як уважно слухав викладачів. А проте намагався працювати — позаводив загальні зошити для всіх дисциплін, відвідував усі лекції, не пропускав жодного клінічного заняття. Він виконував свої щоденні завдання, як та коняка, що крутиться з зав'язаними очима на топчаку й сама не знає, що робить.

Щоб у сина не було зайвих витрат, мати передавала йому щотижня по шматку смаженої телятини. Уранці, повернувшись з лікарні, він снідав м'ясцем, тупаючи ногами, щоб зігрітися. Потім треба було бігти на лекції, в анатомічний театр, у лікарню і вертатись додому через усе місто. Увечері, пообідавши с'як-так у хазяїна, Шарль ішов до себе нагору і знову сідав за науку біля розжареної грубки, — змокріла одежа аж парувала на ньому.

В погоже, тепле літне надвечір'я, коли вулиці порожніють і служниці виходять за ворота пограти в м'яча, він розчиняв вікно й спирався на лутку. Прямо під ним, граючи жовтими, фіалковими й синіми тонами, поміж мостами та решітками набережної протікала річка, що робила з цієї частини Руана якусь невдалу карикатуру на Венецію. Де-не-де над водою сиділи навпочіпках робітники, мили руки. На жердках, що стирчали з горищ, сушились мітки бавовняної пряжі. А перед ним, над дахами будинків, даленіло базмарне небо і червоно сідало сонце. Ех, яка краса тепер там, у селі! Яка приємна прохолода в буковому гаї! І Шарль широко роздував ніздрі, ніби вдихаючи далекі любі пахощі рідних полів.

ЗМІСТ

Роман, що започаткував новітню прозу. <i>Д. Наливайко</i>	3
ПАНІ БОВАРІ	19
Частина перша	21
Частина друга	83
Частина третя.....	239
Примітки. <i>Б. Б. Буніч-Ремізов</i>	355